

вченими за межами НДІУ. Радо підтримаємо колег з інших наукових установ та вишів України, які захочуть поділитися інформацією про власні дослідницькі ініціативи, проекти, а також освітньо-наукові заходи, що проводяться їхніми закладами.

Також запрошуємо до подання публікацій у рубрику тих, хто тільки розпочинає власний шлях в українській науці – аспірантів та студентів.

Оксана ОВСІЮК
кандидат історичних наук,
голова РМВ НДІУ

УДК 364.2:325.272 (477.75)

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ПЕРШИХ ЕТАПІВ РЕПАТРІАЦІЇ КРИМСЬКИХ ТАТАР

Олена СОБОЛЄВА

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень НДІУ

Анотація. У статті розглядається питання побутових, соціальних та економічних умов, у яких відбувалися перші етапи репатріації кримських татар (1980–1990), аналізуються адаптивні стратегії репатріантів.

Ключові слова: кримські татари, репатріація, побут, соціальна сфера.

СОЦИАЛЬНО-БЫТОВЫЕ УСЛОВИЯ ПЕРВЫХ ЭТАПОВ РЕПАТРИАЦИИ КРЫМСКИХ ТАТАР

Елена СОБОЛЕВА

кандидат исторических наук,

старший научный сотрудник отдела культурологических исследований НИИУ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос бытовых, социальных и экономических условий, в которых проходили первые этапы репатриации крымских татар (1980–1990), анализируются адаптивные стратегии репатриантов.

Ключевые слова: крымские татары, репатриация, быт, социальная сфера.

SOCIAL AND LIVING CONDITIONS DURING THE FIRST STAGES OF THE CRIMEAN TATARS' REPATRIATION

Olena SOBOLEVA

Candidate of Historical Sciences,

senior research fellow of the Cultural Studies Department of RIUS

Annotation. The article discusses the welfare, social and economic conditions of the first stages of the Crimean Tatars' repatriation (1980–1990), analyzes adaptive strategies of the repatriates.

Key words: Crimean Tatars, repatriation, way of life, social sphere.

© Соболева О.

Останні десятиліття позначилися значними культурними та соціальними зрушеннями в Українській державі, окремих форм ці процеси набули в Автономній Республіці Крим. Розпочалися помітні події в історії України, які ще чекають на своє осмислення, а саме масова репатріація десятків тисяч представників депортованого кримськотатарського етносу. Вже на час проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 року кримських татар в Україні нараховувалося 243,4 тис. чоловік, і вони склали 12% від кількості всього населення Кримського півострова. Ми стали свідками процесу масштабних етнонаціональних перетворень як з боку мігрантської спільноти, так і з боку місцевого населення. На наших очах відбулися глобальні трансформації етнічної спільноти: потужні консолідаційні рухи, що призвели до зміни природного та культурного ландшафтів, масштабні внутрішньоетнічні трансформації. Але не лише кримськотатарська спільнота зазнала значної перебудови під час здійснення зворотної міграції до Криму. Практично з перших років репатріації кримськотатарська тюркомовна мусульманська спільнота стала помітним суб'єктом політичного, культурного та суспільного життя Криму. Присутність кримських татар на півострові цілком змінила культурний ландшафт регіону, соціальний баланс та культурно-політичний дискурс. Важливою науковою темою є вивчення процесів соціокультурної трансформації українського регіону в роки Незалежності. В цій статті ми пропонуємо розглянути побутові та соціоекономічні аспекти репатріації кримських татар.

Останнім часом в українських гуманітарних дисциплінах намітилася

тенденція до вивчення повсякденної матеріальності та щоденних практик людини. Такий підхід є особливо плідним під час дослідження кризових ситуацій та перехідних історичних етапів, наприклад війни або масових міграцій. Акцент на повсякденні і побутові аспекти життя в кризових умовах (військових дій або конфліктів) часто сьогодні присутній і в історичних дослідженнях [8, с. 108–109]. Господарсько-побутові та економічні аспекти міграційних процесів вже були досліджені на прикладі українських аграрних, м'ягтниківих та трудових міграцій у дослідженнях етнологів та антропологів [2, с. 104–114; 4, с. 93–265; 10, с. 112]. Наразі важливою тематикою є вивчення соціально-побутових умов масової зворотної міграції кримських татар в Україну, що відбувалася з перших років Незалежності. Окремі аспекти економічних особливостей розглядалися в дослідженнях українських соціологів та політологів [3, 5, 7, 12]. Переважна більшість досліджень такого типу спираються на кількісні методи збору емпіричних даних. Культурна антропологія пропонує інструментарій якісних (етнографічних) методів дослідження, які включають у себе два базових методи: включеного спостереження та розгорнутого інтерв'ю. Вони дають можливість досліднику більш повно зануритися в контекст досліджуваного явища та розкрити іноді завуальовані мотиви, якими керуються люди під час своїх дій. У цій статті ми спробували поєднати статистичні дані, які містяться в аналітичних матеріалах та дослідженнях соціологічного спрямування, та інформацію якісного характеру, зібрану нами під час дослідження в регіоні у 2003–2011 роках.

Перші роки репатріації кримсько-татарська спільнота виявляла високий рівень самоорганізації. Перед представниками етнічної групи стояло вкрай складне питання здійснення міграції, а згодом швидкої та ефективною адаптації до нових умов проживання. Це завдання могло бути успішно виконаним лише за умов, з одного боку, збереження високого рівня запасу мобільності та гнучкості всередині етнічної групи, а з іншого – за рахунок практикування подекуди консервативних механізмів внутрішньої організації етнічної спільноти та дотримання принципів корпоративізму. Одним із методів взаємодопомоги було застосування такого старого інституту колективного життя громади, як допомога при будівництві житла – «талака», або «хашар». Важливе значення під час перших років репатріації та адаптації кримських татар відігравали тимчасові соціальні комунікативні мережі, вони вибудовувалися з метою підтримки окремих домогосподарств під час переїзду і перших етапів облаштування на новому місці проживання. «[Коли переїздили] намагалися допомагати один одному. Ось потрібно заливати. Вони всі збиралися, родичі, приїжджали, допомагали заливати бетон. Або приїжджають кладку робити. Допомагали. Якось дружно стосовно цього. Їздили, допомагали, підтримували. Перший час ми коли приїхали, ми, звичайно, були здивовані, що в магазинах все було. Приїдеш, на 100 рублів купиш всього багато. Якось раділи, і будівництво йшло, і продукти були всі. Намагалися і гостей приймати. Кожен день і гості, і застілля було. Торики, все було. І веселіше все це відбувалося. Все одно нація наша намагається підтримувати і родинні відносини, і

дружні»¹. «Самозахоплення. Тут син мій молодший, його тут дружини родичі живуть. Ось вони тут захват зробили. Потім вони подзвонять ще двом синам, ось вони в мене теж живуть там в кутку. І ось вони приїхали. На самозахват по ділянці взяли. Та поїхали в Узбекистан, ось цьому сину фундамент поставили. Через рік він приїхав, до пояса підняв цеглу, а потім поїхав»².

Отже, такі мережі склалися переважно з близьких та далеких родичів, друзів та знайомих. Такі соціальні утворення виконували важливі соціальні та економічні функції підтримки в момент прийняття рішення про міграцію та в перші кризові роки адаптації, а з часом вони втрачали свою актуальність та розпадалися.

Одразу після переселення перед кримськотатарськими сім'ями постала проблема вибору місця проживання. Звичайно, пріоритетними були великі міста з гарною інфраструктурою або села-супутники таких міських центрів. Перебуваючи в країнах депортації, кримські татари піддалися процесам урбанізації. В дослідженнях соціологів можемо знайти такі цифри: на момент розвалу Радянського Союзу в Середній Азії в містах проживало близько 80–70% кримських татар [11, с. 32]. Більшість репатріантів працездатного віку мали технічні спеціальності і досвід роботи в різних галузях промисловості. Саме тому чимало з них прагнули оселитися

¹ Немітуллаєва Аліє, 1966 р.н., народилася в м. Самарканд (батьки з Ароматного). Запис Соболевої О., 2010 р. Усі цитати подані у перекладі з російської мови (мова запису інтерв'ю) на українську.

² Зера Бекірова (Меметова), 1938 р.н., народилася в с. Такил-Джабанах (Роднікове) Симф. р-ну. Запис Соболевої О., 2010 р.

в міському секторі. Так, за опитуванням кримських татар, потенційних репатріантів, здійсненому І. Прибитковою в Узбекистані, 64% респондентів орієнтувалися на повернення до міст, 8,4% планували оселитися у приміській зоні, 10,5% – стати жителями поселення міського типу, 14,4% – оселитися у сільській місцевості, 69% прагнули оселитися у Сімферополі й лише 0,4% виявили байдужість до району майбутнього проживання. З усіх опитаних 22,6% мали наміри оселитися в степу, 18,8% обирали гори та передгір'я, 15,1% – Південний берег Криму і лише 2,1% опитаних – не визначилися [11, с. 28]. Останні дані свідчать про існування не лише економічної зацікавленості у місці майбутнього проживання в Криму, але й про досить виражену етнолокальну ідентичність.

Регіональна та локальна ідентичності та відчуття приналежності до місця відігравали помітну роль у процесах репатріації та детериторизації кримських татар. На цей факт вказує також аналіз наших глибинних інтерв'ю, проведених у Криму. Кримськотатарські родини намагалися повернутися якщо не в рідні села, то хоча б до рідного ландшафту. Звісно, існує дуже багато сімей, яким не вдалося оселитися в тій місцевості, де вони першопочатково планували. Наведемо уривок з інтерв'ю, в якому йдеться про вибір місця проживання, що відбувався на перших етапах репатріації:

«[Коли ви сюди вирішили переселитися, бо батьки вирішували, куди їхати?] Так, в основному батьки вказували, куди їхати. [Я так розумію, вашим батькам не вдалося переїхати до Керчі?] Так, я одна з перших дочок сюди приїхала. Та якось так одразу, візьми поруч, куди зараз старим людям їхати окремо

від дітей? (...) Ось лишилися в Сімферополі. Потім старша (сестра. – О. С.) приїхала в Сімферополь. Потім старша Нуріє, вона приїхала разом зі свекрухою, а та (родом. – О. С.) з Керчі. І ось вони поїхали в Керч. Свекруха там померла. Чоловік під час переїзду захворів та помер. І вона залишилася з дітьми одна там, і вона потім також сюди переїхала. (...) В Керчі теж є в основному ногаї³. В Леніно там всі наші родичі. Вони всі більше туди, тому, що в них чоловіки ногаї. Мій чоловік з Бахчисарая»⁴.

З найбільшими труднощами зіткнулися вихідці із Південного узбережжя, які прагнули повернутися в свої батьківські села, адже місцева влада відмовляла їм у прописці і не давала ділянки для будівництва. Про проблеми з вибором місця проживання розповідає нащадок вихідців із с. Таракташ, розташованого в Судацькому районі: *«Я коли приїхала в 1988 році, тоді тільки-тільки татари почали повертатися. Я не кажу про тих, хто в 67-му, в 70-х роках намагався приїздити. Нам також було нелегко, звичайно. Але я в Судаку хотів взяти дім. Але тоді взагалі лише одна сім'я татарська була в Таракташі. Там, де мені будинок запропонували, потрібно було укласти фіктивний шлюб. Щоб прописатися, я повинен був розлучитися з дружиною. З кимось там фіктивно зареєструватися. Купити в них будинок. Півроку-рік щоб цей шлюб проіснував. Я кажу: «Ні, я на це не піду!» Складний це процес»⁵. Отже, вибір місця здебільшого був ситуативним, хоча помітним є прагнення повернутися*

³ Ногаї – одна із трьох субетнічних груп кримських татар.

⁴ Якубова Зарема, 1960 р.н. Запис Соболевої О., 20.06.2010 р., м. Бахчисарай.

⁵ Запис Соболевої О. 21.07.2010 р.

в місця, де до депортації проживали предки. В середині 1990-х років значна кількість кримських татар вважала своє місце поселення тимчасовим і прагнула у майбутньому повернутися в села своїх предків, але з часом таким сподіванням не судилося здійснитися, передусім через економічні проблеми і втрату запасу мобільності представників етнічної спільноти після реалізації головної міграції – переселення до Криму. «*Все одно: Крим – є Крим. Балаклавські (кримські татари. – О. С.) – це нічого не означає. Тепер, де зупинилися, там і будемо жити. А що робити? Вже не станеш переїздити. Тим паче, в нашому віці переїздити, там знову будуватися потрібно*»⁶.

Щодо типу поселення, то відносно невелика кількість кримських татар оселилися в міських центрах. У містах Криму це були здебільшого нові мікрорайони компактного проживання, дуже погано облаштовані побутовими зручностями та інфраструктурою, адже вони створювалися майже на пустому місці, були відсутні дороги, електроенергія, водопровід тощо. За даними 1999 року, основна частина переселених кримських татар облаштувалась у 300 нових поселеннях. Забезпечення селищ електроенергією на той час становило лише 75%, а водою – 27% [7, с. 60].

Оскільки репатріація не була заздалегідь підготовленою і мала стихійний характер, у перші роки переселення кримським татарам довелося зіткнутися із низкою побутових та економічних проблем. Серед них найбільш значними були відсутність постійного житла, яке б відповідало мінімальним побутовим

потребам родини, та відсутність постійного заробітку. Оскільки у багатьох родин не було власного житла, такі сім'ї користувалися допомогою родичів та друзів, часто в одному будинку чи квартирі мешкало по 13–15 чоловік. Наведено кілька уривків з інтерв'ю, в яких респонденти описують побут перших років репатріації:

«Ось так в перший рік приїхали, як раз вже до зими йшло. І перший рік звідти ми цукор привезли, цибулю привезли. Завжди, коли переїдеши кудись, важко буває. Ну, звідти коли приїхав, вже до зими, приїжджають ці контейнери, а вже холодно, дощі. Промокли і почали гнити. Але ми відразу, хоч навіть і бруд був вже, вже осінь, пізня осінь була, почали цю цибулю садити. Зазеленіла, нічого. Ну, ось зиму пережили. Цибуля була, рис звідти привезли, масла привезли. Думали, тут теж проблема з маслом буде. І борошно, найголовніше, борошно привезли звідти. І ось цим якимось зиму перезимували. На другий рік ось так поступово-поступово почали саджати. (...) Сюди приїхали, ну, я ж кажу, рік так трималися на своїх заощадженнях, будинок там продали, теж. Ось цим ось трималися. Я ж кажу, тут і мати моя тоді жива була, і п'ятеро ми, значить, двоє чоловіків і дочка приїхала, а їх п'ятеро. Загалом, тринадцять душ ось тут жило. (...) Чоловікам там кімната, а жінки в цій кімнаті. Посередині там грубка була. Ось так»⁷.

«Світла тут не було, дочка. Воду в машині купували, солом у колгоспі купували. Сама зроблю глину. Як він прийде – ніч. Світла не було, свічку візьмемо, удвох робили цеглу. Там дві кімнати

⁶ Абібулаєв Енвер, 1940 р.н. Запис Забловського А. та Прокурашко О. (Соболевої), літо 2003 р., с. Вікторівка Бахчисарайського р-ну.

⁷ Абібулаєв Енвер, 1940 р.н. Запис Забловського А. та Прокурашко О. (Соболевої), літо 2003 р., с. Вікторівка Бахчисарайського р-ну.

і коридор побудували [А як швидко ви побудували цей будинок?]

Х. Ф. 6 місяців десь.

Б. Е. Ні, літо ж швидко проходить. Осінь, пам'ятаєш. Мучилися скільки. Доць, холод. В одній кімнатці»⁸.

Щодо структури розселення кримських татар, то її можна умовно поділити на кілька груп: це так звані «самозахоплення», ділянки, виділені державою, та житло, придбане у місцевого населення. Відповідно й система розселення кримських татар відмінна у цих групах: у перших двох випадках поселення компактні, в останньому, як правило, – дисперсні.

Важливою рисою розселення кримських татар у Криму є тяжіння до життя у власних будинках, а не у квартирах та міському секторі. Це спричинене великою мірою соціоекономічними обставинами (державна виділяла земельні наділи, а не готове житло в містах). Отже, після повернення кримських татар до Криму відбувалися процеси руралізації частини кримськотатарського населення, адже на момент репатріації кримські татари досягли досить високого рівня урбанізації. Сьогодні ж у Криму більшість кримських татар проживає в сільській місцевості, хоча й існує динаміка внутрішньої міграції до міст та приміської зони. За даними опитування 2011 року, 21% кримських татар зазначили, що не мають земельної ділянки, проте цей показник набагато нижчий, аніж серед росіян та українців Криму (51,2 та 55,2% відповідно) [12, с. 23]. Тобто протягом останніх кількох десятиліть кримські татари стали помітними землевласниками

в Криму. Проте можна казати, що орієнтація на власну землю серед кримських татар мала не лише економічну обумовленість. Активні дії кримських татар з метою отримання земельних ділянок у Криму в приватну власність мають важливе суспільне значення, адже сприяли підвищенню соціального статусу особи та етнічної групи в цілому. Крім того, прагнення мати «свою землю» на батьківщині отримує ще й символічний сенс, на що вже раніше зверталася увага дослідників [1]. Репатріація кримських татар супроводжувалася досить високою будівничою активністю. За словами московського дослідника А. В'яткіна, житловий фонд, створений кримськими татарами протягом 3–4 років, своїм обсягом та характеристиками переважав будівничі досягнення кримчан за 20–25 років [8, с. 44]. Ці вимушені заходи облаштування на нових місцях мешкання звісно впливали на сприйняття кримських татар місцевим населенням, викликали недовіру, подекуди заздрість.

Коротко варто окреслити економічні аспекти адаптації кримських татар до українського суспільства. Перед репатріацією кримські татари були переважно жителями міст, велика частка кримськотатарського населення мала вищу та середню технічну освіту, була зайнята в різних секторах промисловості. За словами однієї респондентки, серед кримських татар у Середній Азії були найбільш популярні три професії – лікарі, інженери-будівельники та вчителі: *«Це наші три професії. Переважно всі намагаються на вчителя вивчити, лікарем щоб дитина стала, прямо старалися. Та будівельником. Ну, просто останнє віддають, але дитина повинна вивчитися. Щоб в подальшому якимось на ноги стати,*

⁸ Бекіров Енвер, 1954 р.н., Халілова Фатьма, 1931 р.н. Запис Прокурашко О. (Соболевої), літо 2003 р., с. Вікторівка Бахчисарайського р-ну.

щоб професія була. На вчителя вже дуже мало йдуть, тому, що я ось сама вчителька математики, я в житті не хотіла би, щоб мої діти були вчителями»⁹.

Переселення кримських татар до Криму відбувалося у вкрай складних умовах розпаду Радянського Союзу та економічної стагнації, коли закривалися підприємства, скорочувалися робочі місця. Саме в цей час розпочався великий приплив до Криму незайнятих репатріантів, і держава не мала необхідного ресурсу для забезпечення їх робочими місцями. Найбільшою проблемою для переселенців було питання працевлаштування, в тому числі й робота за спеціальністю. З часом вдалося подолати величезний дефіцит робочих місць для представників мігрантської спільноти, проте станом на 2004 рік ще не було працевлаштовано 40% репатріантів працездатного віку. Майже дві третини кримських татар працювали не за фахом [5, с. 19]. За соціологічними дослідженнями 1990-х років, після репатріації значна кількість кримських татар почала працювати у секторі сільського господарства (60%), в той час коли в Середній Азії на момент початку репатріації в сільському господарстві працювали всього 7% кримських татар працездатного віку [3, с. 58].

У перші роки репатріації висловлювалися сподівання, що кримські татари зможуть відродити сільськогосподарський сектор Криму, проте криза колгоспної системи, обмеженість присадибних ділянок кримських татар для ведення індивідуального господарства не дали можливість розвивати сільське господарство з орієнтацією на ринок. До

⁹ Якубова Зарема, 1960 р.н. Запис Соболевої О., 20.06.2010 р., м. Бахчисарай.

того ж, як уже зазначалося вище, основна частина працездатного кримськотатарського населення була в минулому міськими жителями та переважно працівниками промисловості. Крім того, старі форми ведення сільського господарства були втрачені разом із поколінням старших людей, а досвід ведення сільського господарства в Середній Азії значно відрізнявся від кримських природно-кліматичних умов і не міг бути застосований на нових місцях проживання. Все ж варто зазначити, що кримським татарам, особливо в перші роки репатріації, довелося переорієнтуватися на сільське господарство, що мало дрібний присадибний та переважно натуральний характер. Домашнє виробництво найнеобхідніших продуктів харчування допомагало вижити в складних умовах економічної кризи. Навіть за опитуванням 2011 року, відсоток кримських татар, зайнятих у сільському господарстві, значно переважав ці ж показники серед українців та росіян Криму [12, с. 21].

Отже, в умовах економічної кризи та дефіциту робочих місць у «старих» галузях виробництва кримським татарам довелося опановувати відносно новий сектор ринкової економіки. Саме тому виникла стереотипність у сприйнятті професійної «спеціалізації» кримських татар, а саме переконання, що в Криму вони працюють переважно водіями та торговцями. Наведемо спогади респондентки про перший досвід роботи на ринку після переїзду її родини до Криму: *«Сюди приїхали, що тільки не робили, якщо чесно. Коли чоловік мені сказав вперше (Він поїхав в Джанкой і привіз звідти моркви, картоплі), каже: «Треба вийти продати». Я кажу: «Як це я вийду». Я три дні плакала. Думаю,*

родичі та знайомі побачать. Я кажу: «Що, я н'ять років вчилася, щоб на базарі торгувати?»¹⁰.

В низці аналітичних праць різної спрямованості зазначалося, що кримські татари виявили значно вищу пристосованість до ринкової економіки, аніж слов'янське населення півострова. Це значною мірою можна пояснити тим, що представники кримськотатарської спільноти традиційно звикли вирішувати особисті проблеми та питання групи, не розраховуючи на підтримку та допомогу державних органів, ба навпаки, всупереч політичній волі режиму [8, с. 94–95]. За останніми опитуваннями, рівень зайнятості у власному бізнесі серед кримських татар значно вищий, аніж серед росіян та українців у Криму (13% проти 3,1% та 2% відповідно) [12, с. 22]. Такий відносно високий показник обумовлений тим, що під час повернення на батьківщину кримські татари були вимушені опанувати незайнятий на той час сегмент ринкової економіки, а саме малий бізнес, переважно пов'язаний із роздрібною торгівлею.

Останні кілька десятиліть ми були свідками динамічних соціальних перетворень всередині кримськотатарської національної спільноти та в оточенні її етнічних сусідів. Кримські татари пережили дуже потужний мобілізаційний сплеск, який дав можливість сотням тисяч представників етнічної групи полишити достатньо комфортне життя в Середній Азії і вирушити назустріч економічній та побутовій невизначеності, що чекала на них на рідній землі. Незважаючи на низку соціоекономічних

¹⁰ Амзаева Гульша, 1970 р.н. Запис Прокурашко (Соболевої) О., Гасиджак Л., літо 2003 р., с. Вікторівка Бахчисарайського р-ну.

труднощів, з якими зіткнулися кримські татари, за відносно короткий час їм вдалося досить швидко та ефективно адаптуватися до українських соціальних реалій. Наразі кримські татари, як і інші українські громадяни, що живуть у Криму, опинилися у вкрай складній ситуації у зв'язку з агресією іншої держави та втратою Україною контролю над територією півострова. Можемо припустити, що за цих обставин актуалізувалися старі, випробувані під час репатріації механізми внутрішньообщинної консолідації. Крім того, кримські татари, ймовірно, вимушені сьогодні шукати нові адаптивні стратегії. Проте це питання вимагає окремих соціоантропологічних досліджень у регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богомолов А. В. Земельные споры как фактор социальных конфликтов в Крыму / А. В. Богомолов, С. И. Данилов, И. Н. Семиволос // Східний світ. – 2012. – № 4. – С. 164–188.
2. Брайченко О. С. Глібівка: соціокультурний зріз 1920-ті рр. / О. С. Брайченко // Українознавство. – 2015. – № 4 (57). – С. 104–114.
3. Гнатюк Т. О. Проблеми інтеграції репатріантів в українське суспільство / Т. О. Гнатюк // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. – 2013. – № 212. – Вип. 200. – С. 56–61.
4. Гримич М. Життя під піньорами. Культурний ландшафт українських поселень у Бразилії / М. Гримич. – К.: Дуліби, 2016. – 704 с.
5. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень / А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук та ін. – К.: НІСД, 2004. – 41 с.

6. Клячин А. И. Динамика этнических систем расселения в Крыму (в связи с проблемой возвращения крымских татар) / А. И. Клячин // Этнографическое обозрение. – 1992. – № 2. – С. 23–34.
7. Кривицька О. Деякі конфліктні аспекти інтеграції кримських татар в українське суспільство / О. Кривицька // Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 13–14 травня 2004 р. – К.: Стило, 2004. – С. 58 – 65.
8. Крымские татары: проблемы репатриации / Отв. ред. Вяткин А. Р., Кульпин Э.С. – Институт востоковедения РАН. – 1997. – 171 с.
9. Овсіюк О. Повсякденне життя населення м. Києва 1943 – 1945 рр. у радянській та вітчизняній науковій літературі / О. Овсіюк // Українознавство. – 2015. – № 3 (56). – С. 109 – 118.
10. Одинець С. «Професіоналізація» трудової міграції: фактори зміни життєвих стратегій українок Італії / С. Одинець // Brain Drain – Brain Gain: світовий контекст та українські реалії: збірник доповідей I Міжнародної науково-практичної конференції, 8 жовтня 2014 р. – Львів: МІОК Національного університету «Львівська політехніка», 2014. – С. 112–124.
11. Прибыткова И. Эмиграционный потенциал ранее депортированных крымских татар в Республике Узбекистан. Представительство МОМ в Украине. – К.: [б.и.], 1998. – 100 с.
12. Якість життя жителів Криму та перспективи її покращення в контексті реалізації стратегії економічного та соціального розвитку АР Крим на 2011 –2020 рр. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії на тему «Крим: безпека і розвиток», 6 квітня 2011 р. – Київ: Центр Разумкова, 2011. – 66 с.
- Factor of Social Conflicts in Crimea. *Skhidnyi svit*, (4), pp. 164–188. [in Rus.]
2. BRAICHENKO, O. (2015). Sociocultural Dimension of the Village of Hlibivka in the 1920s. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 4 (57), pp. 109–118. [in Ukr.]
3. HNATIUK, T. (2013). The Problems of Integration of Repatriates into Ukrainian Society. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly]*. Ser.: *Politolohiia* (Scientific Works [Petro Mohyla Black Sea State Univeristy]. *Politolohy Series*), Vol. 200 (212), pp. 56–61. [in Ukr.]
4. HRYMYCH, M. (2016). *Life under Piñors: The Cultural Landscape of Ukrainian Settlements in Brazil*. Kyiv: Duliby, 704 p. [in Ukr.]
5. HALCHYNSKYI, A., VLASIUK O., ZDIORUK, S., et al. (2004). *The Integration of Crimean Tatars into Ukrainian Society: Problems and Prospects. Analytical Evaluation of the National Institute for Strategic Studies*. Kyiv: National Institute for Strategic Studies, 41 p. [in Ukr.]
6. KLYACHIN, A. (1992). Dynamics of Ethnic Settlement Systems in Crimea (in connection to the problem of the Crimean Tatars' return). *Etnograficheskoe obozrenie* (Ethnographical Survey), (2), pp. 23–34. [in Rus.]
7. KRYVYTSKA, O. (2004). Some Controversial Aspects of the Crimean Tatars' Integration into Ukrainian Society. In: *Zbirnyk materialiv seminaru Kyivskoho proektu Instytutu Kennana ta Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen NAN Ukrainy* (Project of Kennan Institute and I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Collection of Seminar Proceedings). Kyiv: Stylos, pp. 58–65. [in Ukr.]
8. VYATKIN, A., KULPIN, E., eds. (1997). *Crimean Tatars: Problem of Repatriation*. Moscow: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, 171 p. [in Rus.]
9. OVSIUK, O. (2015). Everyday Life of Kyiv Population during 1943–1945 in Soviet and

REFERENCES

1. BOGOMOLOV, A., DANILOV, S., SEMIVOLOV, I. (2012). Land Disputes as a

Domestic Scientific Literature. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3 (56), pp. 109–118. [in Ukr.]

10. ODYNETS, S. (2014). “Professionalization” of Labour Migration: Factors for Changing Life Strategies of Ukrainian Women in Italy. In: *Brain Drain – Brain Gain: svitovyi kontekst ta ukrainski realii: Zbirnyk dopovidei I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 8 zhovtnia 2014 r.* (Brain Drain – Brain Gain: The Global Context and Ukrainian Realia. Collection of the 1st International Conference Proceedings. October 2014). Lviv: International Institute of Education, Culture, and Relations

with Diaspora of Lviv Polytechnic National University, pp. 112–124. [in Ukr.]

11. PRIBYTKOVA, I. (1998). *Emigration Potential of Formerly Deported Crimean Tatars in Uzbekistan. IOM Mission in Ukraine*. Kyiv, 100 p. [in Rus.]

12. *The Quality of Life of Crimean Residents and Prospects for Its Improvement in the Context of Strategy for Economic and Social Development of Crimea for 2011–2020. Information and Analytical Proceedings for the Expert Discussion “Crimea: Security and Development”* (April 6, 2011). Kyiv: Razumkov Centre, 66 p. [in Ukr.]

O. Soboleva

Social and Living Conditions during the First Stages of the Crimean Tatars’ Repatriation

Abstract

Over the past few decades, the Crimean Tatar ethno-national community has experienced massive internal transformations. In the 1980-90s, there was a strong consolidation movement that led to a massive return migration to the territory of their ethnic homeland. Almost since the first years of their repatriation, the Crimean Turkic Muslim community has become a prominent actor in the political, cultural, and social life of the Crimea. The presence of Crimean Tatars on the peninsula has completely changed the cultural landscape of the region, the balance of social, cultural, and political discourse. The study of sociocultural transformation processes in the region during the period of Ukrainian independence is an important research topic. In this article, we propose to consider household and socioeconomic aspects of the Crimean Tatars’ repatriation. Not only economic factors but also a sense of belonging to the place and historical memory played a significant role in the processes of reterritorialization and resettlement of returnees in the Crimea. Repatriation was followed by an economic crisis and social instability. In the early years of repatriation, migrants faced a number of problems (lack of dwelling, problems with employment, a very low level of infrastructure in compact settlements, contradiction between the legislative framework and administrative practices). This situation required rapid response and full restructuring of the community. Nevertheless, Crimean Tatars relatively quickly managed to adapt to the new situation, integrate into the Ukrainian society, and occupy a rather high social level in it. Currently, the Crimean Tatars, like other Ukrainian citizens inhabiting Crimea, face an extremely difficult situation due to the foreign aggression and loss of control over the peninsula by Ukrainian authorities.